

Swami Vivekananda Advanced Journal for Research and Studies
Online Copy of Document Available on: www.svajrs.com

ISSN:2584-105X

Pg. 308- 316

इतिहास लेखनातील एक नवीन दृष्टिकोन : मौखिक इतिहास

प्रा. राज केशव गायकवाड

सहायक प्राध्यापक,

इतिहास विभाग,

श्री.शिव-शाहू महाविद्यालय, सरुड

Accepted: 01/06/2026

Published: 02/06/2026

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.20504758>

घोषवारा

मौखिक इतिहास संशोधन ही ऐतिहासिक घटना, सांस्कृतिक प्रथा आणि सामाजिक बदल यांविषयी अंतर्दृष्टी देणाऱ्या वैयक्तिक कथांचे संकलन, जतन आणि विश्लेषण करण्यासाठी एक अमूल्य पद्धत आहे. मौखिक इतिहास हा इतिहास संशोधनातील एक नवीन उदयोन्मुख प्रवाह आहे. इतिहास संशोधनातील पूर्वी न हाताळलेल्या क्षेत्रांची नोंद आणि अन्वेषण करण्यासाठी मौखिक इतिहास महत्त्वाचा आहे. मुलाखती, मौखिक परंपरा, लोकसाहित्य आणि गाणी यांसारख्या मौखिक स्रोतांना भूतकाळाची पुनर्चना करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण साधने म्हणून अधिकाधिक मान्यता मिळत आहे. हा शोधनिबंध इतिहास लेखनातील मौखिक स्रोतांचे स्वरूप आणि मर्यादा यांचे परीक्षण करतो, तसेच उपेक्षित आवाजांना टिपण्यात आणि पारंपरिक दस्तऐवजी इतिहासाला समृद्ध करण्यात त्यांच्या भूमिकेवर प्रकाश टाकतो. हा शोधनिबंध असा युक्तिवाद करतो की, जेव्हा मौखिक स्रोत कठोरपणे संकलित केले जातात आणि त्यांचे चिकित्सकपणे मूल्यांकन केले जाते, तेव्हा ते आधुनिक इतिहास लेखनाचा एक वैध आणि अपरिहार्य भाग बनतात.

Keywords: मौखिक, इतिहास, मौखिक इतिहासापुढील आव्हाने, लोकसाहित्य.

1. प्रस्तावना

इतिहास अभ्यासाच्या क्षेत्रात 'मौखिक इतिहास' हे तुलनेने एक नवीन अभ्यासक्षेत्र आहे. तथापि, भूतकाळाचे चित्र पुन्हा उभे करण्यासाठी मौखिक स्रोतांचा वापर करणे ही काही नवीन बाब नाही. हेरोडोटस, थ्युसिडायडिस, केटो आणि इतर यांसारखे सुरुवातीचे इतिहासकार, एखाद्या विशिष्ट ऐतिहासिक घटनेचे किंवा काळाचे वर्णन करण्यासाठी अनेकदा मौखिक साक्ष आणि प्रत्यक्षदर्शींच्या अहवालांवर अवलंबून असत. केवळ दस्तऐवजीय स्रोतांचा आणि तथ्यांचा वापर वाढल्यामुळे, तसेच "वैज्ञानिक इतिहास" निर्माण करण्याची गरज निर्माण झाल्यामुळे, मौखिक स्रोतांचा वापर मागे पडला. व्हॉइस आणि ऑडिओ रेकॉर्ड्ससारख्या योग्य उपकरणांचा विकास झाल्यानंतरच आणि विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धानंतर मौखिक इतिहास हे इतिहास संशोधनाचे एक साधन म्हणून पुन्हा वापरात आले. मौखिक इतिहासाचा वापर प्रामुख्याने 'वंचित' वर्गाचा म्हणजेच कामगार, मजूर आणि इतर 'सीमेवरील' लोकांचा इतिहास नोंदवण्यासाठी केला जाऊ लागला. मौखिक इतिहासाच्या विकासांमुळे "तळागाळातील लोकांचा इतिहास" अभ्यासण्याच्या पद्धतीला मोठी चालना मिळाली; कारण या वर्गाचे हितसंबंध किंवा दृष्टिकोन दस्तऐवजीय संग्रहांमध्ये आणि इतर पारंपारिक ऐतिहासिक स्रोतांमध्ये क्वचितच प्रतिबिंबित झालेले आढळत असत. मौखिक इतिहासाने समुदायांना भूतकाळातील घटना दीर्घकाळापर्यंत स्मरणात ठेवण्यास आणि त्यांचे स्पष्टीकरण देण्यास मदत केली आहे. लोकांनी लेखनाचा वापर सुरू करण्यापूर्वी, समुदाय ऐतिहासिक ज्ञान तोंडी कथांच्या माध्यमातून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित करत असत यात पूर्वाजांच्या गाथा गाणाऱ्या गायकांपासून ते, आपल्या प्रदेशात काय घडले हे तरुण पिढीला सांगणाऱ्या ज्येष्ठांपर्यंत सर्वांचा समावेश असे. आधुनिक जगात, लिखित नोंदींनी अनेक दस्तऐवजीय संग्रह भरून गेले असले, तरीही मौखिक इतिहास जो सहसा घटनांचे प्रत्यक्षदर्शी असलेल्या लोकांकडून प्राप्त होतो अशी साक्ष किंवा पुरावे आजही उपलब्ध करून देतो, जे अनेक लिखित दस्तऐवजांमध्ये कधीच समाविष्ट केलेले नसतात. शैक्षणिक इतिहासकार आणि शिक्षक यांनी या स्रोतांचा वापर केला; तसेच संग्रहालये आणि माहितीपट निर्मात्यांनीही त्यांचा उपयोग केला कारण मुलाखतींच्या माध्यमातून वैयक्तिक साक्ष जोडता येत असे आणि अधिकृत नोंदींमध्ये न आढळणाऱ्या माहितीतील पोकळ्या भरून काढता येत असत. मौखिक स्रोतांच्या वापरामध्ये काही मर्यादाही अंतर्भूत होत्या, ज्या प्रामुख्याने मानवी स्मृती, वैयक्तिक दृष्टिकोन आणि या ध्वनिमुद्रणांच्या दीर्घकालीन जतनाशी संबंधित होत्या. मौखिक इतिहास ही ऐतिहासिक संशोधनाची अशी एक पद्धत आहे, ज्यामध्ये वैयक्तिक कथन आणि स्मृती यांचे पद्धतशीर संकलन, जतन आणि अर्थनिर्णयन केले जाते. आपला अभ्यास पाहता, मौखिक इतिहास हा व्यक्तींचे प्रत्यक्ष अनुभव टिपण्याचा प्रयत्न करतो; आणि असे करताना तो अनेकदा अशा दृष्टिकोनांवर लक्ष केंद्रित करतो, जे पारंपारिक लिखित नोंदींमध्ये अनुपस्थित असतात किंवा ज्यांना पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळालेले नसते. दस्तऐवज, संग्रह

किंवा ऐतिहासिक वस्तू यांवर अवलंबून असलेल्या इतर ऐतिहासिक स्रोतांच्या विपरीत, मौखिक इतिहास हा 'उच्चारलेल्या शब्दावर' भर देतो आणि त्यास ऐतिहासिक पुराव्याचा एक अत्यंत महत्त्वाचा व अस्सल स्रोत मानतो. मौखिक इतिहासाचे सार अधिकृत ऐतिहासिक कथन आणि वैयक्तिक अनुभव यांच्यातील दरी सांधण्याच्या क्षमतेमध्ये आहे. ही एक पद्धत आणि उत्पादन दोन्ही आहे: या प्रक्रियेत व्यक्तींच्या मुलाखती घेतल्या जातात, तर त्यातून निर्माण झालेली ध्वनिमुद्रित साक्ष आणि अन्वयार्थ हे त्याचे उत्पादन आहे. ही कथने अनेकदा ऐतिहासिक घटनांच्या भावनिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पैलूंवर प्रकाश टाकतात, ज्यामुळे भूतकाळाची अधिक सूक्ष्म आणि मानवी समज प्राप्त होते. मौखिक इतिहास म्हणजे स्मृतीद्वारे जतन केलेले आणि तोंडी परंपरेने प्रसारित झालेले भूतकाळातील मौखिक वृत्तांत, जे आता अनेकदा ऑडिओ किंवा व्हिडिओ मुलाखतींद्वारे ध्वनिमुद्रित केले जातात. व्यापक साक्षरता आणि अभिलेखागाराच्या आधी, बहुतेक निरक्षर समाज आपला इतिहास पुढे चालवण्यासाठी जवळजवळ पूर्णपणे मौखिक परंपरांवर - कथा, गाणी, वंशवृक्ष आणि विधींवर अवलंबून होते. आज, अधिकृत कथनांना पूर्ण करण्यासाठी, दुरुस्त करण्यासाठी किंवा आव्हान देण्यासाठी लेखी नोंदींसोबत मौखिक स्रोतांचा वापर केला जातो. भारतात सर्वसमावेशक, बहुलवादी इतिहास घडवण्यासाठी मौखिक स्रोत अत्यावश्यक आहेत, जे उपेक्षित समुदाय, दैनंदिन जीवन आणि उच्चभू लेखी नोंदींद्वारे अनेकदा दुर्लक्षित राहिलेल्या प्रत्यक्ष अनुभवांमधून महत्त्वपूर्ण अंतर्दृष्टी प्रदान करतात. ते स्मृतींना सक्रिय ऐतिहासिक कथनांमध्ये रूपांतरित करून सल्लागार आणि उपेक्षित गटांसह विविध आवाजांना सशक्त करतात.

२. अभ्यासाची उद्दिष्टे:

या संशोधन लेखाची मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:-

1. मौखिक परंपरेच्या तीन टप्प्यांचा अभ्यास करणे.
2. संशोधन स्रोत म्हणून मौखिक इतिहासाच्या बलस्थानांचा अभ्यास करणे.
3. संशोधनासाठी मौखिक इतिहासातील संसाधने समजून घेणे.

३. संशोधन पद्धती:

प्रत्येक संशोधनासाठी एका विशिष्ट पद्धतीची आवश्यकता असते; म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनासाठी एका विशिष्ट पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधन अभ्यास हा विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा आहे. या अभ्यासात माहिती संकलनासाठी उपयुक्त असलेल्या सर्व आवश्यक पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे; माहिती संकलनासाठी संशोधकाने 'दुय्यम स्रोतांचा' वापर केला आहे. या अभ्यासासाठी आवश्यक असलेली दुय्यम माहिती पुस्तके, नियतकालिके, विविध सरकारी संकेतस्थळे, अहवाल इत्यादींमधून संकलित करण्यात आली आहे.

४. साहित्य समीक्षा:

सांस्कृतिक वारसा समजून घेण्यासाठी मौखिक इतिहास आणि लोककथांच्या अभ्यासाने लक्ष वेधले आहे. ही साहित्य समीक्षा या विषयावरील पूर्वीच्या संशोधनाचे परीक्षण करते.

बोराह अंगशुमन (२०२४) "मायांगचा जादुई वारसा जतन करण्याचा एक मार्ग म्हणून मौखिक इतिहास" यांच्या या लेखात त्यांनी मौखिक इतिहास हा इतिहास संशोधनातील एक नवीन उदयोन्मुख प्रवाह आहे. इतिहास संशोधनातील पूर्वी न हाताळलेल्या क्षेत्रांची नोंद आणि अन्वेषण करण्यासाठी मौखिक इतिहास महत्त्वाचा आहे. मायांग प्रदेश भारतातील आसाम राज्यात आहे. या प्रदेशात एक अत्यंत समृद्ध जादुई संस्कृती आहे, जिच्या कथांनी या प्रदेशातील दंतकथा आणि लोककथा भरून टाकल्या आहेत. ही संस्कृती या प्रदेशाची सांस्कृतिक ओळख आहे. अलिकडच्या वर्षात, पर्यावरणाचा न्हास आणि तरुण पिढीची हा व्यवसाय स्वीकारण्याची अनिच्छा यामुळे मायांगची जादुई संस्कृती न्हासाच्या अवस्थेत आहे. ही संस्कृती या प्रदेशाच्या इतिहासाचा पाया आहे, आणि म्हणूनच ही समृद्ध परंपरा जतन करणे ही काळाची गरज आहे. हा शोधनिबंध मौखिक इतिहास ही संस्कृती जतन करण्यात आणि तिचे महत्त्व भावी पिढ्यांपर्यंत पोहोचवण्यात कशी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतो, याचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करतो.

डॉली बोरुआ (२०२५) "मौखिक इतिहास संशोधन आणि संसाधने" यांच्या या संशोधन लेखात त्यांनी मौखिक इतिहास संशोधन ही ऐतिहासिक घटना, सांस्कृतिक प्रथा आणि सामाजिक बदलांविषयी अंतर्दृष्टी देणाऱ्या वैयक्तिक कथांचे संकलन, जतन आणि विश्लेषण करण्यासाठी एक अमूल्य पद्धत आहे. या संशोधन पद्धतीमध्ये व्यक्तींच्या प्रत्यक्ष अनुभवांची नोंद केली जाते आणि इतिहास, मानववंशशास्त्र, शिक्षण, सामाजिक न्याय यांसारख्या अनेक क्षेत्रांमध्ये याचा उपयोग होतो. डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर, आंतरविद्याशाखीय सहयोग आणि उपेक्षित आवाजांवर लक्ष केंद्रित करणे हे उदयोन्मुख प्रवाह आहेत जे मौखिक इतिहासाचे भविष्य घडवत आहेत. तथापि, या प्रगतीमुळे नैतिक चिंता, तांत्रिक मर्यादा आणि सर्वसमावेशकता व प्रतिनिधित्वाचे मुद्दे यांसारखी काही विशिष्ट आव्हाने निर्माण होतात. हा शोधनिबंध मौखिक इतिहास संशोधनाचे महत्त्व, त्याचे प्रमुख तात्विक आधार, नैतिक विचार, उदयोन्मुख प्रवाह आणि संशोधकांना भेडसावणारी आव्हाने यांचा शोध घेतो. हे मौखिक इतिहासाची वैयक्तिक आणि सामूहिक स्मृतींचे दस्तऐवजीकरण करण्याची, ऐतिहासिक आकलन समृद्ध करण्याची आणि सामाजिक बदलात योगदान देण्याची क्षमता अधोरेखित करते, त्याचबरोबर त्याच्या अंमलबजावणीतील गुंतागुंतीवरही प्रकाश टाकते.

नीरज कुमार (२०२३) "मौखिक इतिहास: इतिहास लेखनातील एक नवीन दृष्टिकोन" यांच्या या संशोधन लेखात त्यांनी मौखिक इतिहास हा इतिहासकारांसाठी एक मौल्यवान स्रोत आहे. जरी मौखिक इतिहासाचे मुख्य लाभार्थी हे प्रामुख्याने सामाजिक इतिहासकार राहिले असले, तरीही इतिहास संशोधन पद्धतींच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये या समृद्ध

प्राथमिक स्रोतापासून काहीतरी शिकण्याची क्षमता आहे. काही इतिहासकार आपल्या संशोधनाचा गाभा रचण्यासाठी मौखिक इतिहासावर अवलंबून असतात; तर काहीजण या वैयक्तिक साक्ष्यांचा वापर केवळ एखादा विशिष्ट मुद्दा स्पष्ट करण्यासाठी करतात. तरीही, इतिहासकार मौखिक इतिहासाचा वापर कोणत्याही प्रकारे करण्याचे निवडोत, त्यांच्या संशोधनाला आणि विद्वत्तेला अनेक स्तरांवर समृद्ध करण्याची क्षमता या पद्धतीत नक्कीच आहे. विद्वानांच्या दृष्टीने मौखिक इतिहासाचा एक मुख्य फायदा म्हणजे, व्यक्तींचे आवाज आणि अनुभव जिवंत करण्याची तिची क्षमता. मौखिक इतिहास म्हणजे सर्वसाधारणपणे लोकांचे वैयक्तिक अनुभव, असे मानले जाते. अशा वैयक्तिक अनुभवांविषयीची माहिती संबंधित व्यक्तींच्या मुलाखती घेऊन गोळा केली जाऊ शकते. मौखिक इतिहासाचा मुख्य लाभ हा आहे की, भूतकाळात घडलेल्या घटनांना पुन्हा जिवंत करण्यासाठी ही पद्धत उपयुक्त ठरू शकते. या पद्धतीद्वारे, आपण दुर्बल आणि गरीब लोकांचे अनुभव जाणून घेऊ शकतो, ज्यांच्याकडे इतिहासात अनेकदा दुर्लक्ष केले गेले आहे. मौखिक इतिहासाच्या प्रकल्पात मुलाखतीद्वारे माहितीचे दस्तऐवजीकरण करण्याची प्रक्रिया ही तुलनेने अलीकडील काळातीलच आहे. हा शोधनिबंध मौखिक इतिहासाने इतिहास अभ्यासासाठी दिलेल्या महत्त्वपूर्ण योगदानाचेही परीक्षण करेल.

दत्ता मुनमी (२०१४) "भूतकाळाच्या पुनर्निर्मितीमध्ये मौखिक इतिहासाचे महत्त्व" यांच्या या संशोधन लेखात त्यांनी मौखिक इतिहास हा भूतकाळाविषयीच्या कथा आणि तथ्यांची नोंद करण्यातील एक महत्त्वाचा घटक आहे. ही एक कार्यपद्धती आहे, संशोधनाची एक रीत आहे; तसेच लोकांचे बोलणे ध्वनिमुद्रित करण्याची आणि मुलाखतीद्वारे गोळा केलेल्या त्यांच्या भूतकाळातील आठवणींचे विश्लेषण करण्याची ही एक प्रक्रिया आहे. मुलाखत हे भूतकाळाविषयीची माहिती गोळा करण्याचे एक व्यावहारिक साधन आहे. मौखिक इतिहास हे मुलाखतीचेच फलित असते; तो भूतकाळातील घटनांचा एक कथनपर वृत्तांत असतो. मौखिक इतिहास हे ऐतिहासिक घटनांचे ज्ञान जतन करण्याचे एक आधुनिक संशोधन तंत्र आहे विशेषतः जेव्हा हे ज्ञान त्या घटनांमध्ये प्रत्यक्ष सहभागी झालेल्या व्यक्तींनी कथन केलेले असते. मौखिक इतिहासाच्या प्रक्रियेत, एखाद्या जाणकार व्यक्तीची मुलाखत ध्वनिमुद्रित केली जाते; आणि ती व्यक्ती भूतकाळातील एखाद्या घटनेविषयी स्वतःच्या प्रत्यक्ष सहभागाच्या किंवा निरीक्षणाच्या आधारे माहिती देत असते.

५. इतिहास लेखनात मौखिक स्रोतांचे महत्त्व:

मौखिक स्रोत अनेक महत्त्वपूर्ण मार्गांनी इतिहास लेखनात योगदान देतात.

५.१. जेथे दस्तऐवज उपलब्ध नाहीत, तेथील उणीवा भरून काढणे:

निरक्षर किंवा ज्यांची कागदपत्रे अपुरी आहेत अशा समाजांमध्ये, भूतकाळातील घटनांपर्यंत पोहोचण्याचा मौखिक साक्ष हा अनेकदा एकमेव थेट मार्ग असतो.

५.२. वंचित गटांना आवाज देणे:

महिला, शेतकरी, आदिवासी समुदाय आणि निम्न जातींचे अधिकृत नोंदींमध्ये अनेकदा पुरेसे प्रतिनिधित्व नसते; त्यांचे अनुभव मौखिक इतिहासातून स्पष्टपणे समोर येतात.

५.३. भावनिक आणि सांस्कृतिक खोली वाढवणे:

मौखिक वृत्तांत केवळ कोरडी तथ्येच नव्हे, तर लोकांनी घटना कशा अनुभवल्या, समजून घेतल्या आणि त्यांचा अर्थ कसा लावला हे उघड करतात.

५.४. मोठ्या घटनांना मानवी रूप देणे:

होलोकॉस्टमधून वाचलेले, स्वातंत्र्यसैनिक किंवा सामान्य कामगारांच्या कथा यासारख्या मोठ्या घटनांना मौखिक इतिहासाच्या माध्यमातून मानवी रूप देता येते.

६. भारतीय इतिहासलेखनातील मौखिक स्रोत:

वंचित आवाज, उपेक्षित वर्गाचा अभ्यास, फाळणी किंवा आदिवासी संघर्षांचे दस्तऐवजीकरण करणारे मौखिक इतिहास, प्रबळ शासकीय कथनांवरून लक्ष हटवून 'तळागाळातील इतिहास'कडे वळवतात.

६.१. संस्कृतीचे जतन:

लोककथा, गाणी आणि मिथकांसारख्या मौखिक परंपरा सांस्कृतिक ओळख, सामाजिक प्रथा आणि स्थानिक ज्ञान टिकवून ठेवण्यासाठी अत्यावश्यक आहेत.

६.२. दोन टोकांना जोडणे:

मौखिक साक्ष अनेकदा निरक्षर समाज, स्थानिक घटना आणि कधीही नोंद न झालेल्या वैयक्तिक अनुभवांसाठी माहितीचा एकमेव स्रोत म्हणून काम करतात, किंवा अधिकृत दस्तऐवजांमधील पूर्वग्रह दूर करण्यासाठी उपयुक्त ठरतात.

६.३. पद्धतशीर आव्हाने:

मौखिक स्रोत अमूल्य असले तरी, व्यक्तिनिष्ठता आणि विस्मरण टाळण्यासाठी त्यांच्या चिकित्सक विश्लेषणाची आवश्यकता असते.

६.४. पद्धत आणि परिणाम:

भारतातील मौखिक इतिहासाचा अभ्यास सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय बदलांची गुंतागुंत समजून घेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. यामध्ये वैयक्तिक कथांची नोंद केली जाते, जी पारंपरिक इतिहास लेखनाची जागा घेण्याऐवजी त्यात भर घालते. मौखिक इतिहासाला डिजिटल तंत्रज्ञानाशी जोडणे हा एक उदयोन्मुख प्रवाह आहे, जो भविष्यासाठी या कथांचे जतन करण्यास मदत करतो.

६.५. निरक्षर समुदाय:

अरुणाचल प्रदेशसारख्या प्रदेशांमध्ये, समुदायांचा इतिहास आणि सामाजिक रचना पुन्हा तयार करण्यासाठी मौखिक कथा आवश्यक आहेत.

६.६. सामाजिक आणि कामगार इतिहास:

कामगार, महिला आणि उपेक्षित जाती यांचे मौखिक वृत्तांत उच्चभूम्या नोंदींपेक्षा भारतीय समाजाचे अधिक अचूक चित्र सादर करतात.

६.७. मर्यादा आणि विचार करण्यासारख्या बाबी:

मौखिक इतिहास अत्यंत व्यक्तिनिष्ठ आणि कधीकधी संदिग्ध असू शकतो, कारण स्मृती निवडक किंवा विकृत असू शकते. तथापि, साहित्यात मांडल्याप्रमाणे, अशा इतिहासांचा उद्देश अनेकदा केवळ तथ्याला प्रमाणित करण्याऐवजी त्यामागील 'सत्य' उघड करणे हा असतो. संशोधक यावर जोर देतात की स्मृती आणि तथ्यांमधील अचूकता यांमधील फरक ओळखण्यासाठी मौखिक स्रोतांचा वापर करताना सूक्ष्म पडताळणी करणे आवश्यक आहे.

७. मौखिक इतिहासाचे महत्त्व:

अनेकांना असे वाटते की इतिहास संशोधन एखाद्या जुन्या संग्रहालयात, शतकानुशतके जुन्या टेबलावर पसरलेल्या धूळ खात पडलेल्या जुन्या पुस्तकांमध्ये आणि प्राचीन हस्तलिखितांमध्ये केले जाते, पण हे सत्यापासून खूप दूर आहे. जरी बरेचसे संशोधन विशेष संग्रह ग्रंथालयांमध्ये केले जात असले तरी, लक्षणीय प्रमाणात संशोधन ऑनलाइन देखील केले जाऊ शकते. पुस्तके आणि दस्तऐवज हे ऐतिहासिक माहितीचे एकमेव स्रोत नाहीत. गेल्या काही दशकांमध्ये, मौखिक इतिहास हा एक अधिक महत्त्वाचा स्रोत बनला आहे, जो संशोधनामध्ये मानवी घटकाचा समावेश करतो. मौखिक इतिहास म्हणजे काय? कोलंबिया सेंटर फॉर ओरल हिस्ट्री रिसर्चच्या भागीदारीत असलेल्या ओरल हिस्ट्री असोसिएशनच्या मते, हे "लोकांचे, समुदायांचे आणि भूतकाळातील घटनांमधील सहभागींचे आवाज आणि आठवणी गोळा करणे, जतन करणे आणि त्यांचे विश्लेषण करण्याची एक अभ्यासशाखा आणि पद्धत आहे. मौखिक इतिहास हा ऐतिहासिक चौकशीचा सर्वात जुना प्रकार आहे, जो लिखित शब्दांच्याही आधीचा आहे, आणि त्याच वेळी तो सर्वात आधुनिक प्रकारांपैकी एक आहे, ज्याची सुरुवात १९४० च्या दशकात टेप रेकॉर्डरने झाली आणि आता २१ व्या शतकातील डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो." ओरल हिस्ट्री असोसिएशन मौखिक इतिहासाला त्याच्या आशय आणि व्याप्तीमुळे इतर मुलाखतींपासून वेगळे ठरवते. मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीला भूतकाळातील स्वतःचे वैयक्तिक अनुभव कथन करण्यासाठी आणि त्यावर चिंतन करण्यासाठी वेळ देणे हा यामागील उद्देश आहे. इतर मुलाखतींमध्ये समकालीन घटनांवरील मते किंवा माहिती मिळवण्याचा कल असतो. संशोधनामध्ये मौखिक इतिहासाचा उपयोग कसा केला जातो? केवळ तथ्ये कधीकधी भूतकाळातील घटनांचे सामाजिक पैलू समजून

घेण्यास मदत करत नाहीत. इथेच मौखिक इतिहास उपयोगी पडतो. जसजसा वेळ जातो, तसतशी मुलाखत देणारी व्यक्ती एखाद्या घटनेदरम्यान तिला कसे वाटले हे आठवू शकते आणि त्यावेळी काय घडत होते यावर चिंतन करू शकते. ही माहिती पारंपरिक संशोधनाला पूरक म्हणून वापरली जाऊ शकते. एखाद्या व्यक्तीला असा एखादा प्रसंग आठवू शकतो, जो संशोधनाला नवीन दिशा देण्यास मदत करतो, विद्यमान सिद्धांताला बळकटी देतो किंवा एखाद्या सिद्धांताचे खंडनही करतो. मौखिक इतिहास हा पारंपरिक संशोधनाला पूरक म्हणून असतो, त्याची जागा घेण्यासाठी नाही, कारण लिखित इतिहासाप्रमाणेच, काही कथांवर पूर्ण विश्वास ठेवता येत नाही. संशोधनासाठी वापरताना मौखिक इतिहासामुळे काही अडचणी येऊ शकतात. अशा काही घटना असतात ज्या लोकांना अनेक दशकांपर्यंत स्पष्टपणे आठवतात.

८. मौखिक इतिहास आणि मौखिक परंपरेचे स्वरूप:

मौखिक इतिहास म्हणजे भूतकाळातील घटनांबद्दलच्या वैयक्तिक आठवणी आणि प्रत्यक्षदर्शी वृत्तांत गोळा करण्याची व नोंदवण्याची एक पद्धत. याउलट, मौखिक परंपरा म्हणजे कथा, गाणी आणि इतर वारसा हक्काने मिळालेल्या ज्ञानाचा संग्रह, जो समुदाय अनेक पिढ्यांपर्यंत तोंडी परंपरेने पुढे देत असे. मौखिक परंपरेतील कथा अनेकदा एका व्यक्तीच्या मृत्यूनंतरही टिकून राहत, तर मौखिक इतिहास सहसा अशा व्यक्तीवर केंद्रित असे, जी आपल्या आयुष्यातील घटना आठवत असे. प्रत्यक्ष मुलाखतींमध्ये, ही सीमारेषा कधीकधी अस्पष्ट होत असे. लोक भूतकाळाबद्दलच्या कथा सांगत आणि अनेकदा ते आपल्या वैयक्तिक आठवणींना नातेवाईक, शेजारी किंवा समाजातील नेत्यांकडून ऐकलेल्या कथांशी जोडत असत. मौखिक इतिहासाच्या मुलाखती मार्गदर्शित संभाषणाच्या स्वरूपात असत, ज्यात मुलाखतकार पूर्वनियोजित प्रश्न विचारत असे आणि कथा सांगणारा आठवणीतून उत्तरे देत असे. कथा सांगणारा अनेकदा निवडक तपशील सांगत, काही मुद्द्यांवर जोर देत आणि इतर मुद्दे कमी करत असे. कथेच्या याच वैयक्तिक स्वरूपामुळे मौखिक इतिहासाला त्याचे बरेचसे मूल्य प्राप्त झाले. त्यामुळे प्रत्येक तपशीलाला ठोस पुरावा मानणेही अधिक कठीण झाले. मानवी इतिहासाच्या बहुतेक काळात, भूतकाळ प्रसारित ठेवण्याचा मुख्य मार्ग भाषा हाच होता. अनेक प्राचीन समाजांमध्ये, प्रशिक्षित गायक आणि वडीलधारी मंडळी नायक आणि प्रमुख घटनांबद्दलची लांबलचक वर्णने पाठ करत असत. प्राचीन ग्रीसमधील होमरची महाकाव्ये, लेखकांनी त्यांच्या आवृत्त्या लिहून काढण्याच्या खूप आधीपासून मौखिक काव्य म्हणून अस्तित्वात होती. पश्चिम आफ्रिकेच्या काही भागांमध्ये, कथाकार पठणाद्वारे वंशवृक्ष आणि स्थानिक इतिहास जिवंत ठेवत असत. अशा परंपरांनी हे दाखवून दिले की समुदाय लेखनाशिवाय मोठ्या प्रमाणावर माहिती जतन करू शकतात, पण त्याचबरोबर त्यांनी हेही दाखवून दिले की कथा कालांतराने बदलू शकतात. किंबहुना, काही मूळनिवासींच्या मौखिक परंपरांमध्ये अशी माहिती होती जी नंतरच्या वैज्ञानिक निष्कर्षांशी जुळली. ऑस्ट्रेलियामध्ये, अनेक स्थानिक समुदायांनी समुद्राची वाढती पातळी आणि बदलत्या

किनारपट्टीबद्दलच्या कथा पिढ्यानपिढ्या सांगितल्या. संशोधकांना असे आढळले की काही वर्णने सुमारे ७,००० ते १०,००० वर्षांपूर्वीच्या किनारपट्टीतील बदलांशी जुळणारी होती. या घटनांवरून असे सूचित होते की माहितीचे काळजीपूर्वक हस्तांतरण, वारंवार कथन आणि अचूकतेबद्दलच्या सामुदायिक अपेक्षांमुळे तपशील खूप दीर्घकाळासाठी जतन केले जाऊ शकतात. तरीही, अनेक मौखिक वर्णने पिढ्यानपिढ्या बदलत गेली, कारण कथा सांगणाऱ्यांची प्रत्येक पिढी आपल्या समोरच्या श्रोत्यांना प्रतिसाद देत असे आणि ते अनेकदा जोर व तपशील समायोजित करत असत. लेखन किंवा नोंदीशिवाय, तपशील वगळले जाऊ शकत होते आणि नवीन तपशील समाविष्ट होऊ शकत होते. त्यामुळे, इतिहासकारांनी प्राचीन मौखिक परंपरा काळजीपूर्वक हाताळल्या आणि त्यांनी अनेकदा त्यांना अचूक कालक्रमानुसार वाचण्याऐवजी, भूतकाळातील घटनांचे पडसाद असू शकतील अशा कथा म्हणून वाचले.

९. मौखिक परंपरेचे तीन टप्पे:

९.१. भारतीय इतिहास लेखनातील मौखिक परंपरेचा पहिला टप्पा: वैदिक कालखंड

जर्मन भाषाशास्त्रज्ञ आणि वैदिक व प्राच्यविद्यांचे अभ्यासक मॅक्स मुल्लर यांनी पाश्चात्य जगाला वेद आणि उपनिषदांमधील गहन ज्ञानाची ओळख करून दिली. २७ वर्षांच्या समर्पित प्रयत्नांनंतर, त्यांनी ऋग्वेदाचे जर्मन भाषेत भाषांतर केले; त्यासोबतच कठोपनिषद, केनोपनिषद, हितोपदेश आणि मेघदूत यांसारख्या इतर महत्त्वपूर्ण संस्कृत ग्रंथांचेही भाषांतर केले. या भाषांतरांचे पुढे विविध युरोपीय भाषांमध्ये रूपांतर करण्यात आले, ज्यामुळे भारतीय साहित्य आणि संस्कृतीचा प्रसार जगभर झाला. भारतीय साहित्य आणि संस्कृतीमधील मुल्लर यांचे सखोल नैपुण्य ओळखून, ब्रिटिश सरकारने १८८२ मध्ये त्यांना भारतीय नागरी सेवा (ICS) च्या प्रशिक्षणार्थी अधिकाऱ्यांसमोर भारतीय धर्म, तत्त्वज्ञान, साहित्य आणि संस्कृती या विषयांवर व्याख्याने देण्यासाठी आमंत्रित केले. ही सात व्याख्याने पुढे १८८२ मध्ये (भारत आपल्याला काय शिकवू शकतो?) या शीर्षकाचे पुस्तक म्हणून प्रकाशित करण्यात आली. २०१९ मध्ये, डॉ. सुरेश मिश्रा यांनी या ग्रंथाचे हिंदीमध्ये "भारत हमें क्या सिखा सकता है" असे भाषांतर केले. आपल्या सातव्या आणि अंतिम व्याख्यानात, मॅक्स मुल्लर यांनी भारताच्या मौखिक ज्ञानपरंपरेची अद्वितीय वैशिष्ट्ये सविस्तरपणे मांडली आहेत. एका प्रशिक्षणार्थी ICS अधिकाऱ्याने विचारलेल्या प्रश्नाला उत्तर देताना की वैदिक साहित्य, आणि विशेषतः इ.स.पू. १५ व्या शतकातील ऋग्वेद, इ.स.पू. ५ व्या शतकापूर्वी लेखनपद्धती अस्तित्वात नसतानाही शतकानुशतके कसे जतन करून ठेवले गेले असावे मुल्लर स्पष्ट करतात: "याचे उत्तर स्मरणशक्तीच्या सामर्थ्यामध्ये दडलेले आहे. हे कदाचित आश्चर्यकारक वाटू शकेल, परंतु त्याहूनही अधिक उल्लेखनीय बाब म्हणजे या वस्तुस्थितीची आज सहज पडताळणी करता येते. ऋग्वेदाच्या प्रत्येक हस्तलिखिताचा जरी लोप झाला, तरीही भारतातील वैदिक विद्वानांच्या स्मरणशक्तीतून तो संपूर्ण ग्रंथ पुन्हा प्राप्त करणे शक्य आहे."

९.२. भारतीय इतिहास लेखनातील मौखिक परंपरेचा दुसरा टप्पा: लोकसाहित्याचा कालखंड

भारतीय इतिहासातील मौखिक परंपरा ही कागद आणि शाई यांऐवजी मानवी मनावर लक्ष केंद्रित करून प्रस्थापित झाली होती. मौखिक परंपरा म्हणजे एखाद्या समाजाची संस्कृती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे तोंडी स्वरूपात संक्रमित करण्याचा प्रयत्न होय. ज्या संस्कृतींमध्ये मौखिक परंपरा प्रभावी होती, तिथे सांस्कृतिक घटक कथा, स्तोत्रे, कविता, लोकगीते, मंत्र, म्हणी आणि वचने यांच्या माध्यमातून पुढे संक्रमित केले जात असत. भारतीय संवादाच्या संदर्भात, ही मौखिक परंपरा दोन प्रमुख प्रवाहांमध्ये अभिव्यक्त होताना दिसते. यातील पहिला आणि प्राचीन प्रवाह वेद व उपनिषदांशी संबंधित आहे. सुमारे ५,००० वर्षांपूर्वी, सरस्वती आणि सिंधू नद्यांच्या काठावर, वैदिक पूर्वजांनी वाणीच्या देवतेची उपासना केली; त्यांनी उच्चारलेल्या शब्दाला 'परब्रह्माचे'च एक रूप मानले आणि ज्ञानाचे एक विश्वसनीय साधन म्हणून त्याचा स्वीकार केला. यातूनच भारताच्या चिरस्थायी अशा 'मौखिक परंपरेचा' पाया रचला गेला. कालांतराने, सामान्य जनतेने या वैदिक वारशाचा स्वीकार केला आणि त्यातूनच मौखिक संवादाचा एक 'दुसरा प्रवाह' निर्माण झाला, असे म्हणता येईल. भारताची लोकपरंपरा ही स्वतःच एक सांस्कृतिक संग्रहालय किंवा ज्ञानभांडार आहे; ती पिढ्यान्पिढ्या ज्ञानाचा हा अमूल्य ठेवा पुढे नेत असते. म्हणूनच, हजारो वर्षांच्या परकीय गुलामगिरीनंतरही आणि भारतीय संस्कृती नष्ट करण्यासाठी जिहादी व धर्मप्रचारक शक्तींनी केलेले अथक प्रयत्न होऊनही भारत एक राष्ट्र म्हणून आजही अस्तित्वात आहे. आजही, भारतीय लोक आपल्या पूर्वजांच्या ज्ञानपरंपरेतील एक दुवा म्हणूनच आपले जीवन जगत आहेत. या संदर्भात, लोकसंवादाच्या मौखिक परंपरांनी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. जेव्हा मुहम्मद बिन कासिम, गझनीचा महमूद आणि मुहम्मद घोरी यांसारखे आक्रमक भारताची लूट करत होते आणि येथील मंदिरांचा विध्वंस करत होते; जेव्हा बख्तियार खिलजी नालंदासारख्या महान विद्यापीठाला जाळून टाकण्यात मग्न होता तेव्हाही भारतीय आजीबाई आपल्या मुलांना राम, कृष्ण आणि गौतम यांच्या कथा सांगणे मात्र थांबवत नव्हत्या. परकीय आक्रमणांच्या त्या कठीण काळातही, गुरू आपल्या शिष्यांना वेद आणि उपनिषदे मुखोद्गत करण्यास शिकवत असत. यामुळेच, मंदिरे, मठ, आश्रम, विहार आणि ग्रंथालये यांचा विध्वंस होऊनही, भारताची ज्ञानपरंपरा मात्र अखंडित राहिली. सामान्य लोकांमध्ये प्रचलित असलेल्या या मौखिक परंपरेनेच परकीय आक्रमणांच्या वादळातही भारतीय संस्कृतीची ज्योत तेवत ठेवली. ज्ञानाची ही ज्योत केवळ भारतीयांनाच नव्हे, तर आपल्या शहाणपणाच्या प्रकाशाने संपूर्ण जगालाही आजही प्रकाशित करत आहे.

९.३. भारतीय इतिहास लेखनातील मौखिक परंपरेचा तिसरा टप्पा: समकालीन परिस्थिती

ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते लेखक आणि साहित्य अकादमीचे माजी अध्यक्ष डॉ. चंद्रशेखर कंबर यांनी, 'योजना' मासिकाच्या फेब्रुवारी २०२१ च्या अंकात प्रकाशित झालेल्या

'मौखिक परंपरा आणि भारतीय साहित्य' या आपल्या लेखात असे नमूद केले आहे की, प्राचीन भारतीय साहित्याचा एक मोठा भाग हा 'उच्चारलेल्या शब्दाचा'च आविष्कार आहे; आणि त्याचे जतन हे मौखिक परंपरेशीच अत्यंत घट्टपणे जोडलेले आहे. शतकानुशतके चाललेल्या अत्यंत काटेकोर आणि सखोल अशा मौखिक पठणाच्या माध्यमातूनच, वेदांचे जतन करण्यात आले आणि तेही त्यातील एकही अक्षर किंवा मात्रा न गमावता. येथे हे समजून घेणे आवश्यक आहे की, 'लिखित दस्तऐवजीकरणाची' आवश्यकता प्रामुख्याने ब्रिटिश न्यायालयांमुळेच अधिक अधोरेखित झाली; कारण त्या न्यायालयांना स्थानिक साक्षीदारांच्या तोंडी साक्ष्यांवर विश्वास ठेवता येत नसे. शिवाय, हे मान्य केले पाहिजे की पाश्चात्य संस्कृती ही 'ग्रंथ-केंद्रित' आहे; परंतु भारतीय संस्कृतीच्या संदर्भात, ग्रंथांना तितकाच अधिकार किंवा प्रभाव प्राप्त नाही. ज्या समाजात 'उच्चारलेला शब्द' हाच सर्वोच्च मानला जातो आणि त्याला नैतिक वजन असते, तो समाज अशा समाजापेक्षा वेगळा असतो.

१०. स्रोत म्हणून मौखिक इतिहासाची बलस्थाने:

मौखिक इतिहासाचे अनेक फायदे आहेत. जे लिखित नोंदी आणि इतर पुराव्यांसोबत उत्तम प्रकारे उपयोगी पडतात.

१०.१. इतिहासाला मानवी रूप देणे आणि भावनिक खोली:

मौखिक वर्णनांमुळे संशोधकांना त्या घटना प्रत्यक्ष अनुभवलेल्या व्यक्तीचा अनुभव ऐकायला मिळतो. त्यामुळे त्यांच्या भावभावनातून तसेच वैयक्तिक शब्द निवडीतून असा अर्थ व्यक्त होतो जो लिखित दस्तऐवजांमध्ये अनेकदा दुर्लक्षित राहिलेला असतो.

१०.२. लिखित नोंदींमधील उणीवा भरून काढणे:

मौखिक साक्षीतून अशा घटना आणि अनुभवांविषयी माहिती मिळू शकते जी लोकांनी कधीही कागदावर नोंदवली नव्हती. स्थानिक कथा, अनौपचारिक काम, कौटुंबिक जीवन आणि सामुदायिक संघर्ष यांमुळे जेव्हा फार कमी दस्तऐवज शिल्लक राहत असत, तेव्हा हे अनेकदा खरे ठरते. मुलाखतींमधून एखादी घटना घडली होती याची पुष्टी करता येते. त्यात कोणी भाग घेतला होता याचे वर्णन करता येते आणि त्यावेळी लोकांनी ती घटना कशी समजून घेतली होती हेही स्पष्ट करता येते. मौखिक इतिहासामुळे संशोधकाला थेट प्रश्न विचारण्याची आणि अस्पष्ट मुद्द्यांवर अधिक माहिती मिळवण्याची संधी मिळते.

१०.३. अनेक अभिलेखागारांमध्ये दुर्लक्षित राहिलेल्या गटांचे आवाज:

मौखिक इतिहासामुळे अशा लोकांना पुढे आणण्यास मदत होते, ज्यांच्याकडे अधिकृत अभिलेखागारांनी अनेकदा दुर्लक्ष केलेले आहे. जसे की स्त्रिया, कष्टकरी लोक, वांशिक अल्पसंख्याक आणि फर्स्ट नेशन्स समुदाय, ज्यांनी अनेकदा कमी लिखित नोंदी ठेवल्या होत्या. या लोकांच्या मुलाखतींमुळे इतिहासकारांना त्यांचे दृष्टिकोन नोंदवण्याचा आणि प्रकाशित इतिहासात त्यांचा समावेश करण्याचा मार्ग

मिळाला. गुलामगिरीच्या काळातील मुलाखती आणि होलोकॉस्टच्या साक्षीतून हे अगदी स्पष्टपणे दिसून आले. मौखिक साक्षीमुळे रूढ कल्पनांनाही छेद देता आला. एका माजी सैनिकाच्या मुलाखतीत भीती, कंटाळा, भूक आणि दुःख यांचे वर्णन करता आले, ज्यामुळे शौर्य आणि गौरवाच्या साध्या कथांना आव्हान मिळाले.

१०.४. सांस्कृतिक ज्ञान आणि स्थानिक स्मृतींची नोंद:

मौखिक साक्षीमुळे सांस्कृतिक ज्ञान, बोलण्याच्या पद्धती आणि जीवनशैली जतन झाली, जी कधीकधी झपाट्याने नाहीशी झाली होती. परिणामी, मुलाखतींमधून सुईणकाम, शेतीची कामे, स्थानिक समारंभ किंवा मोठ्या औद्योगिक बदलांपूर्वीच्या शहराच्या जीवनाच्या आठवणी नोंदवल्या जाऊ शकल्या. इतकेच नव्हे तर, ऑडिओ आणि व्हिडिओमुळे विशिष्ट उच्चारशैलीची, तसेच लोकांच्या कथा सांगण्याच्या पद्धतींची एक दुर्मिळ नोंद तयार होते, जी साध्या मजकुरातून शक्य झाली नसती.

११. मौखिक इतिहास संशोधनासाठी संसाधने:

मौखिक इतिहास संशोधनासाठी वैयक्तिक कथन प्रभावीपणे गोळा करणे, जतन करणे आणि त्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी विशेष संसाधनांची आवश्यकता असते. या संसाधनांमध्ये डिजिटल साधने, अभिलेखागार, प्रशिक्षण साहित्य, व्यावसायिक संस्था आणि असे साहित्य यांचा समावेश होतो, जे संशोधकांना मौखिक इतिहास कार्याच्या व्यावहारिक आणि सैद्धांतिक दोन्ही पैलूंमध्ये मार्गदर्शन करतात. मौखिक इतिहास संशोधन करण्यासाठी खाली काही प्रमुख संसाधने दिली आहेत.

११.१. मौखिक इतिहास अभिलेखागार आणि संग्रह:

१. द ओरल हिस्ट्री असोसिएशन (OHA) अभिलेखागार:

OHA ही मौखिक इतिहास क्षेत्रातील एक अग्रगण्य संस्था आहे, जी मार्गदर्शक तत्त्वे, सर्वोत्तम पद्धती आणि मौखिक इतिहास प्रकल्पांमध्ये प्रवेशासह संसाधनांचा एक विशाल संग्रह प्रदान करते. त्यांच्या वेबसाइटवर मौखिक इतिहास संग्रह आणि डेटाबेसची निर्देशिका आहे, जी मुलाखती, प्रतिलेखन आणि इतर संबंधित साहित्यामध्ये अमूल्य प्रवेश देते.

२. लायब्ररी ऑफ कॉॅंग्रेसमधील अमेरिकन फोकलॉर सेंटर:

या केंद्रात जगातील मौखिक इतिहासाच्या सर्वात मोठ्या संग्रहांपैकी एक आहे. हे केंद्र मौखिक इतिहासाच्या विविध साहित्यामध्ये प्रवेश प्रदान करते, ज्यात 'व्हेटरन्स हिस्ट्री प्रोजेक्ट'चा समावेश आहे, ज्यामध्ये विविध संघर्षामधील सैनिकांच्या मुलाखती आहेत.

३. शोधगंगा:

भारतातील, INFLIBNET केंद्राद्वारे सांभाळल्या जाणाऱ्या या डिजिटल भांडारात प्रबंध आणि शोधनिबंधांचा संग्रह आहे, ज्यात काहीवेळा मौखिक इतिहास संशोधनाचा समावेश

असतो, आणि हे शैक्षणिक अभ्यासासाठी एक मौल्यवान संसाधन उपलब्ध करून देते.

४. नॅशनल ओरल हिस्ट्री कलेक्शन (यूके):

मौखिक इतिहास जतन करण्यासाठी समर्पित असलेल्या सर्वात मोठ्या राष्ट्रीय संग्रहांपैकी हा एक आहे, जो ब्रिटिश लायब्ररी साउंड आर्काइव्हद्वारे सांभाळला जातो. यात विविध प्रकारच्या लोकांच्या मुलाखतींचा समावेश आहे, जो ब्रिटिश इतिहासात रस असलेल्या संशोधकांसाठी एक समृद्ध संसाधन प्रदान करतो.

११.२ मौखिक इतिहास संशोधनासाठी डिजिटल साधने:

१. रेकॉर्डिंग उपकरणे:

मौखिक इतिहास संशोधनामध्ये ऑडिओ किंवा व्हिडिओ रेकॉर्डिंगची गुणवत्ता अत्यंत महत्त्वाची असते. पोर्टेबल डिजिटल रेकॉर्डर किंवा स्मार्टफोन ॲप्ससारखी डिजिटल साधने सामान्यतः वापरली जातात. उच्च-गुणवत्तेचे मायक्रोफोन आणि हेडफोन देखील स्पष्ट रेकॉर्डिंगची खात्री देतात.

२. ट्रान्सक्रिप्शन सॉफ्टवेअर:

विश्लेषणासाठी मौखिक इतिहासाचे लिप्यंतरण करणे आवश्यक आहे. Otter.ai आणि Rev.com सारखी साधने लिप्यंतरण सेवा देतात, तर एक्सप्रेस स्क्राइब आणि ट्रान्सक्रायबर फॉर विंडोज सारखे सॉफ्टवेअर विशेषतः ऑडिओ रेकॉर्डिंगचे लिप्यंतरण करण्यासाठी तयार केलेले आहे. ही साधने संशोधकांना मुलाखतींचे जलद लिप्यंतरण करण्यास परवानगी देतात, तथापि अचूकता सुनिश्चित करण्यासाठी सहसा मानवी पुनरावलोकन आवश्यक असते.

३. डिजिटल आर्काइव्ह आणि कॅटलॉगिंग:

आर्काइव्हिस्ट किंवा पास्टपरफेक्ट सारखे सॉफ्टवेअर मौखिक इतिहासाच्या मुलाखती आयोजित करण्यास, सूचीबद्ध करण्यास आणि संग्रहित करण्यास मदत करू शकते, ज्यामुळे ते सोपे होते.

११.३. मौखिक इतिहासाच्या मर्यादा आणि आव्हाने:

मौखिक इतिहास भूतकाळाचा अभ्यास करणाऱ्यांना अनेक फायदे देत असला तरी, हे लक्षात घेणे देखील महत्त्वाचे आहे की त्याला काही अंगभूत मर्यादा आहेत, ज्यामुळे इतिहासकारांना तो काळजीपूर्वक हाताळावा लागतो.

१. स्मृती चुकू शकतात आणि चुकतातही:

मौखिक इतिहास मानवी स्मृतीवर अवलंबून असतो आणि स्मृती कॅमेऱ्यासारखी काम करत नाहीत. लोक घटनांचा क्रम गोंधळात टाकतात आणि वेगवेगळ्या घटनांना एकाच कथेत मिसळतात तसेच लोकांकडून नावे आणि तारखा अनेकदा विसरल्या जातात. मानसशास्त्रातील संशोधकांनी दाखवून दिले आहे की, घटनेनंतर स्मृती झपाट्याने बदलते. इतिहासकारांसाठी याचा अर्थ असा होता की, मुलाखतींमध्ये चुका असू शकतात. विशेषतः जेव्हा एखादी व्यक्ती घटनेनंतर

अनेक दशकांनी बोलत असते. त्यामुळे इतिहासकार शक्य असेल तेव्हा मौखिक साक्षीची इतर पुराव्यांशी पडताळणी करतात तसेच तारखा आणि एकूण संख्या यांसारख्या अचूक तपशिलांना ते अनेक मुलाखतींमधील एक कमकुवत भाग मानतात.

२. वैयक्तिक दृष्टिकोन आणि पूर्वग्रहः

मौखिक साक्ष ही एका व्यक्तीच्या दृष्टिकोनातून मांडलेली असते. कथन करणारी व्यक्ती आपली प्रतिष्ठा जपू शकते, जुना वाद मिटवू शकते किंवा नैतिक धड्यावर जोर देऊ शकते. स्मृतिरंजनामुळे पूर्वीचा संघर्ष सौम्य होऊ शकतो, किंवा आघातामुळे आठवणींमध्ये अनपेक्षित बदल होऊ शकतो. पूर्वग्रहामुळे व्यक्ती कदाचित चुकीची माहिती देऊ शकते. याच कारणामुळे, इतिहासकार पत्रे, वर्तमानपत्रे आणि आठवणींप्रमाणेच मौखिक साक्षीचेही चिकित्सकपणे वाचन करतात.

३. तथ्य-तपासणीची गरजः

मौखिक इतिहासात अनेकदा सशक्त वर्णन आणि कमकुवत मोजमाप आढळत असते. एखादी व्यक्ती कामाच्या परिस्थितीचे स्पष्टपणे वर्णन करू शकत असली, तरीही तिला संपाचे वर्ष किंवा त्यात सामील असलेल्या लोकांची संख्या आठवत नसते. इतिहासकारांनी अनेक मुलाखतींची तुलना करून आणि त्यांची लेखी स्रोत व भौतिक पुराव्यांशी पडताळणी करून विश्वासार्हता सुधारावी लागते. स्पष्ट दस्तऐवजी पुराव्यांशी विसंगत असलेल्या मौखिक माहितीला काळजीपूर्वक तपासावी लागते.

४. हस्तांतरण आणि जतन करण्याच्या समस्याः

पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या मौखिक परंपरेत तपशील गहाळ होऊ शकतो, नवीन घटक जोडले जाऊ शकतात किंवा वेगवेगळ्या घटना एकत्र मिसळू शकतात. मौखिक इतिहासाच्या मुलाखती प्रामुख्याने रेकॉर्डिंगवर अवलंबून असतात. काळाच्या ओघात ध्वनिमुद्रणांची गुणवत्ता खालावू शकते. डिजिटल फायली उपलब्ध राहाव्यात यासाठी त्यांचे सक्रिय व्यवस्थापन करणे आवश्यक असते.

१२. निष्कर्षः

मौखिक इतिहास संशोधन हे व्यक्ती आणि समुदायांच्या समृद्ध व विविधपूर्ण कथांचे जतन करण्यासाठी एक शक्तिशाली साधन म्हणून कार्य करते. ऐतिहासिक घटना प्रत्यक्ष अनुभवलेल्या लोकांच्या प्रत्यक्षदर्शी वर्णनांच्या माध्यमातून, मौखिक इतिहास एक असा अद्वितीय दृष्टिकोन प्रदान करतो जो लिखित नोंदींना पूरक ठरतो यामुळे इतिहासातील काही उणिवा भरून निघतात आणि भूतकाळाचे अधिक समग्र चित्र समोर येते. याचे महत्त्व इतिहास, मानववंशशास्त्र, शिक्षण, सामाजिक न्याय आणि इतर अनेक क्षेत्रांमध्ये विस्तारलेले आहे, ज्यामुळे वैयक्तिक आणि सामूहिक स्मृतींची अधिक सखोल समज प्राप्त करणे शक्य होते. हे क्षेत्र जसजसे विकसित होत आहे तसतसे डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर, समुदाय केंद्रित दृष्टिकोन आणि उपेक्षित घटकांच्या आवाजावर दिला जाणारा भर यांसारख्या

उदयोन्मुख प्रवृत्तींमुळे मौखिक इतिहास संशोधनाच्या शक्यता अधिक विस्तारत आहेत. मौखिक स्रोत हे लिखित नोंदींचे पर्याय नसून, ते अत्यावश्यक पूरक घटक आहेत जे इतिहासलेखनाची व्याप्ती आणि खोली वाढवतात. सामान्य लोकांचे आवाज टिपून, सांस्कृतिक स्मृतींचे जतन करून आणि मोठ्या प्रमाणावरील घटनांना मानवी चेहरा देऊन मौखिक इतिहास हे शास्त्र केवळ 'अभिजन वर्गाच्या नोंदी' या स्वरूपातून बाहेर काढून, भूतकाळाच्या एका अधिक सर्वसमावेशक कथानकात रूपांतरित करतो. मौखिक इतिहासाची संकल्पना ही इतिहासाविषयीच्या सामाजिक आणि लोकशाही विचारांवर आधारित आहे. मौखिक साक्ष ही अलिखित स्रोतांच्या स्वरूपात असते, जी एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे तोंडी स्वरूपात संक्रमित होण्यास योग्य अशा रचनेत गुंफलेली असते. तथापि, इतिहासलेखनासाठी 'स्रोत सामग्री' म्हणून मौखिक परंपरांचे संकलन करण्याचे तंत्र मात्र अलीकडील काळातीलच आहे. मौखिक इतिहासाने इतिहासाची व्याप्ती आणि मूल्य वाढवले आहे, कारण ते इतिहासाविषयीच्या सामाजिक आणि लोकशाही विचारांवर आधारलेले आहे. आतापर्यंत इतिहासाचा मुख्य भर हा राजकारणातील सत्तासंघर्षावर राहिला होता; जिथे अर्थव्यवस्था, धर्म, कामगार वर्ग, समाजातील सर्वात खालचा थर इत्यादी घटकांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले गेले होते. मौखिक इतिहासाने समाजातील उच्च - नीच अशा सर्व स्तरांतील लोकांच्या जीवन अनुभवांना इतिहासलेखनाचा आधार बनवले आहे. संशोधनाचा केंद्रबिंदू बदलून आणि तपासाची नवीन क्षेत्रे खुली करून नवीन पुरावे समोर आणल्यामुळे, मौखिक इतिहासाने 'इतिहास' या विषयात परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू केली आहे.

संदर्भः

१. बोरा अंशुमान (२०२४) "मायंगचा जादुई वारसा जतन करण्याचा एक मार्ग म्हणून मौखिक इतिहास" आंतरराष्ट्रीय शिक्षण आणि संशोधन नियतकालिक, आय.एस.एस.एन क्रमांक: २४५४-९९६० | खंड: १० | अंक: ३ | मार्च २०२४.
२. डॉली बोरुआ (२०२५) "मौखिक इतिहास संशोधन आणि संसाधने" आंतरराष्ट्रीय शिक्षण आणि संशोधन नियतकालिक, आय.एस.एस.एन क्रमांक: २४५४-९९१६ | खंड: ११ | अंक: १ | जानेवारी २०२५.
३. नीरज कुमार (२०२३) "मौखिक इतिहास: इतिहास लेखनातील एक नवीन दृष्टिकोन", नूतन संशोधन आणि विकासाचे आंतरराष्ट्रीय नियतकालिक, खंड ८, अंक ४, एप्रिल २०२३ | आय.एस.एस.एन: २४५६-४१८४.
४. दत्ता मुनमी (२०१४) "भूतकाळाच्या पुनर्निर्मितीमध्ये मौखिक इतिहासाचे महत्त्व", उदयोन्मुख तंत्रज्ञान आणि नाविन्यपूर्ण संशोधनाचे नियतकालिक, आय.एस.एस.एन - २३४९-५१६२, सप्टेंबर २०२३, खंड १०, अंक ९.
५. "मौखिक इतिहास प्रकल्प, एक संचिका, नेहरू स्मारक संग्रहालय आणि ग्रंथालय, नवी दिल्ली, दि. नाही, पृ. १. १९८९.

६. थॉम्पसन पॉल, द व्हॉइस ऑफ द पास्ट - ओरल हिस्टरी, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, लंडन, १९९७, पृ. ५४.

७. "रॉकफेलर, सचित्र विश्वकोश, खंड III, न्यूयॉर्क, मे १९७७, पृ. ७८.

८. डोनाल्ड रिची, डूइंग ओरल हिस्टरी, युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका, २००२, पृ. ९९.

९. सिन्हा, एन. (२०००). अस्मितेची पुनर्रचना आणि इतिहासात स्वतःचे स्थान निश्चित करणे: जयपूर परिसरातील 'मीणा' जमातीविषयी एक प्राथमिक टिपण. भारतीय ऐतिहासिक समीक्षा, २७(२९-४३).

<http://doi.org/10.1177/037698360002700103>

१०. सरगाना, टी. एच. (२०२२). पंजाबी लोकसाहित्य आणि स्वातंत्र्यसमर १८५७-५८. इतिहासाचे नियतकालिक. <http://doi.org/10.52700/pjh.v3i1.102>

११. भारद्वाज, व्ही., आणि शर्मा, यू. (२०२०). देव आणि संप्रदाय: शिमला टेकड्यांमधील लोकपरंपरा आणि सांस्कृतिक स्मृती. युरोपीय वैज्ञानिक नियतकालिक, आय.एस.एस.एन:१८५७-७४३१.

१२. मिश्रा, एम. (२००७). कालाहांडीची मौखिक महाकाव्ये. लोककथा संशोधन नियतकालिक.

<http://doi.org/10.7592/fej2004.26.mishra>

Disclaimer/Publisher's Note: The views, findings, conclusions, and opinions expressed in articles published in this journal are exclusively those of the individual author(s) and contributor(s). The publisher and/or editorial team neither endorse nor necessarily share these viewpoints. The publisher and/or editors assume no responsibility or liability for any damage, harm, loss, or injury, whether personal or otherwise, that might occur from the use, interpretation, or reliance upon the information, methods, instructions, or products discussed in the journal's content.
